
Формування ідентичності: поляки, турки та євреї в українських думах

Гусейн Алюпінар

УДК 398.87(477)(=162.1=512.161=411.16):316.347.00136

Huseyn Alupinar. Formation of Identity: Poles, Ottomans and Jews in Ukrainian Dumas. To locate workings of identity in the duma texts, this paper will focus on the images of the «other». The working hypothesis is that these epics, by content, reflect the historical events of the era, that is the Cossacks' conflictive relations with the Poles, the Ottomans, the Tatars and the Jews, they would contain information about the definition of the «self» and the «other».

Keywords: identity, duma, Cossacks, Poles, Turks, Jews.

Huseyn Alüpinar. Kimlik Oluşumu: Türkler, Polonyalılar ve Yahudiler Ukrayna Düşüncelerinde. Ukrayna halk destanlarında kimlik konusunu gözlemek amacıyla bu çalışma destanlarda bulunan «öteki» üzerine anlatımlara yoğunlaşacaktır. Burada dayanılan hipotez bu destanların içerik olarak Kozakların Lehlerle, Osmanlılarla ve Yahudilerle olan çatışmalarını anlatması nedeniyle «kendi» ve «öteki» üzerine bilgi içermesi gerektiğidir.

Anahtar Kelimeler: kimlik, destanlar, Kozaklar, Lehler, Türkler, Yahudiler.

Ідентичність – це відоме науці поняття, яке широко застосовують під час наукових дискусій на теми, пов'язані з націями, культурами та етнічними групами. На поняття ідентичності часто посилаються та завдяки йому намагаються пояснити релігійні конфлікти, національне виживання, захист суспільного буття та цивілізаційні зіткнення. Це, безсумнівно, домінантний посередник у виникненні наукових припущень і аргументації для пояснення соціальних феноменів. За своєю суттю, поняття «ідентичність» означає: бути схожим з однією групою/категорією та бути несхожим з іншою групою/категорією¹. Якщо це так, то ідентичність можна окреслити як: ким «ми є» і ким «ми не є». Завдання полягає в тому, щоби віднайти формулювання «ми» в рамках тої соціальної реальності, у якій ми живемо. Одним із серйозних завдань є визначення функції особистості. Для того, щоби збагнути функцію та становлення ідентичності, ми в нашій статті розглянемо образи «інших» у текстах дум². Основна ідея – показати народні образи «інших», зображені в думах.

Робоча гіпотеза така: оскільки ці епічні твори за змістом відображають історичні події епохи, конфліктні відношення козаків з поляками, турками, татарами і євреями, вони можуть містити інформацію про визначення «я» завдяки визначенню й сприйняттю «іншого».

Звернувшись до змісту дум, можна побачити, що основною їхньою темою є героїзм, героїчна смерть, драматичні умови повсякденного життя і боротьба проти іноземців-поневолювачів. Адаже події, що тут відбувалися, набували соціальної функції саме через зображення подвигів та героїчної смерті. Одна з основних соціальних функцій стосується героїчних постатей, їхніх дій та моралі. Ще одна функція полягає в публічному обговоренні збитків, що їх завдали під час вищезазначених подій. Останню та не менш важливу функцію в думі відведено оповідачеві, який мав тамувати біль від складних та гірких реалій соціального середовища.

Кобзарі, виконавці дум, поступово перетворювалися на професіоналів і набували роль виразників і передавачів історичних і моральних тем у думах,

ставали останньою сходинкою в усіх зазначених вище функціях. Що стосується термінології, з народної точки зору, то думи в кобзарському репертуарі були відомі як козацькі пісні, героїчні пісні, козацькі плачі та плачі невольників³. Термін «дума» – літературний, і отримав широке застосування, особливо після праці М. Максимовича в 1827 році. Сам термін, очевидно, походить від фізичного акту мислення, споглядання та роздумів⁴. Якщо казати про тексти дум, то вважають, що перші їхні записи можна знайти в записах Кондрацького⁵, які датують XVII ст., проте перші рукописні записи датовано В. Ломиковським ще XIX ст., приблизно 1804–1809 роками⁶. Ця колекція складається з 13 дум. Після цієї збірки з'явилися збірки М. Цертелева (1819 р.) та М. Максимовича (1834 р.). Майже одночасно з Максимовичем опублікував свої власні записи І. Срезневський. П. Лукашевич опублікував свою працю в 1836 році⁷ після її доопрацювання. У 1854 році А. Метлинський вніс до своєї праці нові, нещодавно записані думи⁸. За працею Метлинського була праця П. Куліша 1854 року, важливим доробком також вважають збірку В. Антоновича та М. Драгоманова⁹. Публікації записів продовжувалися наприкінці XIX ст. та на початку XX-го, однак у цей період враховували і музичний аспект дум¹⁰. Праця Катерини Грушевської, опублікована в 1927 році, і досі залишається однією з провідних у цій галузі¹¹. За радянських часів зміст текстів дум розглядали з точки зору марксистсько-ленінської пропаганди та світової класової боротьби.

Образи поляків у думах

Одна з основних тем у думах – це наруга над селянином. Тексти дум передають реалістичні картини такого ставлення до селян та їхній вплив на сприйняття поляків як «інших». У «Думі про Хмельницького та Барабаша» знуцання стає основною причиною козацького нападу на польську шляхту. Це яскравий приклад представлення поляків як «інших». Козацький ватажок командує:

«Ей козаки, друзі молодці, добре дбайте,
...
Ляхів у день рубайте,
Кров їх лядську з жовтним піском мішайте,
А віри християнської на поталу в вічний час не
подайте»¹².

Інша «Дума про Корсунську битву» починається з опису конфлікту між козаками й поляками. Розповідь у думі відображає гнів, спрямований на поляків – «інших», таким чином, з точки зору козаків, подано характеристику поляків як нечесних, брехливих та хитрих. Текст думи вказує на існування недовіри до поляків, яка стала причиною наростаючого гніву та спровокувала конфлікт між сторонами:

«А вже козаки Хмельницького з ляхами барзо посварили.
...
Зчинили козаки з ляхами велику драчку,
...
Не одного ляха козак, якби скурвого сина, за чуба стряс.
Ляхи чогось догадались,
Від козаків чогось утікали,
“Ой ви, ляхове,
Пеські синове!
Чом ви не дождидаєте,
Нашого пива не допиваєте”»¹³.

Ще один приклад образу «іншого» можна спостерігати в «Думі про польський гніт України після Білоцерківського договору». Він відображає наростання конфлікту одразу після підписання мирного договору між поляками й козаками. Головна тема цієї думи – гноблення й невдоволення козаків та селян поведінкою поляків. У думі зазначено, що договір уклали на користь поляків: вони повернули у своє володіння українські землі, тоді як мали залишити після повстання ці території. Із текстів видно, що таке повернення поляків означало відновлення польського гніту:

«Да вже ж пани-ляхи на Вкраїні три місяці стояли;
Стало на четвертий місяць повертати,
Стали пани-ляхи способ прибирати:
Од козацьких, од мужицьких комор ключі одбирати,
Над козацьким, над мужицьким добром господаря-
ми знаходжались»¹⁴.

Далі в думі, доволі зневажливо щодо поляків, зображено боротьбу між ними та козаками в корчмі, де вони мали зустрітись. Цей приклад важливий, оскільки демонструє відображення характеру «іншого». Це ще один спосіб сказати, що це не «наш» характер, не «наш» шлях.

«То вже ж, каже, лях містом іде,
Як свиня ухом веде.
То лях до корчми приходжає»¹⁵.
Думу завершує епізод, коли козацький гетьман Богдан Хмельницький вирішує розпочати повстання.

У заключній частині поляків «розбито» козацькою булавою.

Образи євреїв у думках

Ще один образ «іншого» в думках – образ єврея. У «Думі про Корсунську битву» зображення єврея постає ще одним джерелом гніву для козаків та селян. Згідно з тестом думи, ненависть козаків спрямовано на євреїв за посередництва поляків. Зрештою, козак сприймає єврея як одного із супротивників, тому реагує на придушення євреїв та їхню економічну експлуатацію так:

«Гей ви, жидове,
Псячійі синове!
На що-то ви великий бунт, тревоги зривали,
На мило по три корчми становили,
Великійі мита брали:
Від возового
По пів-золотого,
Від пішого – по два гроші,
А ще не минали й сердешного старця –
Відбірали пшоно та яйця!»¹⁶.

Розповідь продовжується після козацьких погроз втечею євреїв. У тексті думи євреїв зображено як людей, які хвилюються через втрату свого майна. Наприкінці думи козаки знищують євреїв. «Дума про утиск України єврейськими орендарями» надає нам додаткових рис до образу єврея XVII ст. У ній також знаходимо скарги на економічні зловживання євреїв:

«Як жиди-рандарі
Всі шляхи козацькі заорандовали,
Що на одній милі
Да по три шинки становили,
Становили шинки по долинах,
Зводили щогли по високих могилах.
...
На славіній Україні всі козацькі торги заорандовали,
Да брали мито-промито:
Од возового
По пів-золотого,
Од пішого пішениці по три денешки мита брали,
Од неборака старця
Брали кури да яйця»¹⁷.

Окрім цього, у тексті думи зображено, що економічний тиск єврейських орендарів поширюється також на релігійні функції церкви, а це, своєю чергою, викликає козацький гнів:

«На славіній Україні всі козацькі церкви заорандовали.
Которому б то козаку, альбо мужику, дав Бог дитину
появити,
То не йди до попа благословиться,
Да пійди до жида-рандара да полож шостак, щоб
позволив церкву одчинити,
Тую дитину охрестити»¹⁸.

Ця дума показує, що всі ці процеси також вплинули на церковний шлюбний обряд. У тексті знаходимо також інші приклади єврейської економічної експлуатації: оренда річок та встановлення обмежень для місцевих жителів на використання річкової води. Такі прояви гніту є основним джерелом гніву щодо євреїв і сприйняття єврея як «іншого». В оповіді чітко показано, що всі сили було спрямовано на знищення євреїв, наприклад, таким є наказ Хмельницького:

«Гетьман Хмельницький козаків до сходу сонця у поход виправляв

І стиха словами промовляв:

«Ей козаки ви, діти друзі!

Прошу вас добре дбайте,

Од сна вставайте,

Руський Очинаш читайте.

На славу Україну прибувайте,

Жидів-рандарів у пень рубайте,

Кров їх жидівську у полі з жовтим піском мішайте,

Віри своєї Християнської у поругу не подайте,

Жидівському шабашу не польгуйте»¹⁹.

Образи турків у думах

Багато праць у думах присвячено образам турків, а саме, захопленню в полон козаків та селян²⁰. «Дума про плач невольника» реалістично зображує козаків та/або селян, захоплених «мусульманськими поневолювачами». Ця дума зображує плач невольників у турецькій галері, яка, очевидно, везе їх до Стамбула, де їх продадуть або ж обміняють, тобто викуплять²¹. У тексті діють специфічні османські/татарські персонажі. Таке зображення «турка» дозволяє нам побачити, що козаки й селяни думають про свого ворога. Наприклад, пашу Османського названо «турецьким бусурменським пашою, недовірком християн». «Бусурменський паша» наказує на галері турецьким яничарам піддати невольників тортурам. Невольники у відповідь посилають прокльони в бік турків: «Ти, земле турецька, віро бусурменська, ти, розлуко християнська». Вони моляться: «Господи», звільни «бідних» полонених з «тяжкої неволі турецької»²².

Інша дума «Про плач невольника» стосується тої самої теми і зображує схожі образи «інших». Вона демонструє біль козаків, що знаходяться в руках османів, і їхнє прагнення здобути свободу та побачити близьких. У цій думі «турок» виступає як загарбник: «Будуть ушкали, турки-яничари набігати за червоне море у фрябську землю запродади (відноситься до батьків полонених. – Г. А.)»²³. Тут часто зображено нещастя, біль та страждання козаків:

«Кайдани руки, ноги поз'їдали,

Сирая сириця до жовтої кості

Тіло козацьке попрїдала,

То бідні невольники на кров, на тіло поглядали,

Об вірі християнській гадали,

Землю турецькую, віру бусурменську проклинали»²⁴.

У «Думі про Івана Богуславця» козацький гетьман утікає після десяти років полону в Османській імперії. Він не виконує вимогу змінити віру і тікає, а згодом повертається разом зі своїми товаришами-козаками, щоби помститися²⁵. У «Думі про Марусю-Богуславку» подано іншу історію. Тут йдеться про те, що 700 козаків були в полоні впродовж 30 років. Українська дівчина-невольниця на ім'я Маруся – за однією версією, прислужниця, а за іншою, одна з жінок гарему – відмикає двері в'язниці і випускає на волю козаків²⁶. «Дума про Самійла Кішку» також зображує боротьбу невольників-козаків за свободу проти Османської імперії. Ці та інші думи подають докладну інформацію про характер взаємодії між «гнобителем» і «полоненим»²⁷. «Дума про втечу трьох братів з міста Азова» та «Дума про трьох братів Самарських» зображують біль постраждалих від «невірних турків». В останній козак ділиться своїм болем з товаришами:

«Брати мої милії,

Як голубоньки сивії!

Чи не ті ж мене саблі турецькі порубали, що і вас?

Чи не ті ж мене стрілки-яничарки постріляли, що і вас?

Як вам, братця, не можна на ноги козацької вставати.

Так же і мені.

Хоч я, братця, буду в тонкій суремки жалібненько іграти,

То будуть турки-яничари,

Безбожні бусурмани,

Чистим полем гуляти,

Будуть наші ігри козацької зачувати,

Будуть до нас приїжджати,

Будуть нам живіом каторгу завдавати.

...

Стали козаки в чистім полі помирати,

Стали свої голови козацької в річці Самарі покладати»²⁸.

У «Думі про вдову Івана Сірка» та «Думі про отамана Матяша старого» наявні спільні епізоди: конфлікти з османами, унаслідок яких козаки отримали перемогу над своїм турецьким супротивником і взяли реванш за завдані «невірними» терор. Образ османців-«інших» можна також побачити в думах, присвячених повстанню. У «Думі про Івана Богуна» зображено боротьбу козаків проти об'єднаних сил поляків і турків; ця дума – ніби докладний звіт про битву. Дума характеризує османців та поляків таким чином:

«Богун стояв,

Із турками-пашами,

Крулевськими ляхами,

Калмицькими князями

Богун воював!

Силу він ляхів-турків стріляв

І шабельками рубав,

На аркан забирав,

В річку Буг їх утоплав.

А лядський круль

І турецький коноїд-паша,

Нехрещена душа,

Силу війська збирали,

Івана Богуна і його військо
Хмарою бусурманською обступали»²⁹.

У думах також можна віднайти козацькі уявлення про татар. «Дума про козака Голоту» та «Дума про Івана Коновченка» розповідають про те, що козаки сприймають татар як «інших». Тут, як і у випадку з турками, татар зображено як основного конкурента: вони загрожують життю й вірі людей.

На основі реального досвіду українських селян і козаків у думах постають бінарні опозиції, у яких «я» сприймається як «істина» та «добро», а «інший» – як «зло» і «порушник». Бінарні точки зору «свій» та «інший» є підвалиною для вибудовування загальної самоідентичності, це потребує якомога більшого дистанціювання «свого» від «іншого». «Пригноблене «я» тільки з такої відстані може відчувати себе захищеним і зберігати негативне сприйняття «іншого». Розбудова, згідно з цими бінарними відмінностями, такої особистості може призвести до цілісного сприйняття себе самого як єдино «правильного»³⁰.

З огляду на зміст і тематику текстів дум, під час формування козацької спільнотної ідентичності в XVI та XVII ст. думи мали відігравати важливу роль в громад-

ській сфері. Кобзарем, виконавцем дум, певно, виступали козак, воїн або ж обізнана з козацьким життям особа. Вони, здебільшого, долучались до козацьких полків, подорожували разом з ними і, таким чином, набували нових вражень. Отже, вони мали можливість спостерігати події та битви і зображувати їх у думах. Інколи ці поетичні композиції вони виконували своїм побратимам, козакам і тим, хто жив біля них. У цьому випадку думи, очевидно, функціонували для передачі новин та подій в козацькій соціальній сфері, а також для ознаменування попередніх подій, пригадування, переосмислення минулих подій та збереження уявлення про «інших» в громадській свідомості.

Таким чином, завдяки функції колективної пам'яті, виконання дум у народному середовищі змінює сприйняття слухача і переносить його в простір та час, про які мовиться в думі. Отже, слухачеві пропонують такі обставини, за яких можна було й переосмислити своє теперішнє становище³¹. Таке повернення в минуле формує спільний для всіх досвід минувшини, а цей досвід є основою для створення уявної спільноти. Таким чином виконавці дум створюють умови для формування козацької спільнотної ідентичності³².

Примітки

¹ Malešević Sinisa. Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism. – 2006. – P. 15.

² Визначення «інших» див.: The Streotype of the «Other» within Folk Culture, An Attempt at a Formal Description // East European Jewish Affairs. – 2007. – Vol. 17. – No. 3.

³ Нудьга Г. А. Думи. – К., 1969. – С. 18.

⁴ Дума має спільний етимологічний корінь з дієсловом «думати» (Грушевська К. Українські Народні Думи. – 1927. – С. XII–XVII).

⁵ Нудьга Г. А. Думи. – С. 7.

⁶ Грушевська К. Українські Народні Думи. – 1927. – С. XIX.

⁷ Там само. – С. XLII–XLIV.

⁸ Метлинский А. Народные южнорусские песни. – 1854.

⁹ Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями. – 1874.

¹⁰ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум (серії I, II) // Матеріали до української етнології. – Л., 1910.

¹¹ Грушевська К. Українські Народні Думи. – 1927. Другий том було опубліковано в 1931 році. Праці дослідниці наприкінці 1930-х років вважалися антирадянськими та були заборонені.

¹² Ukrainian Dumy / Tarnawsky George, Kilina Patricia. – Canadian Institute of Ukrainian Studies. – 1979. – P. 177.

¹³ Там само. – P. 157.

¹⁴ Там само. – P. 178.

¹⁵ Там само. – P. 177.

¹⁶ Там само. – P. 159.

¹⁷ Там само. – P. 162.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – P. 167.

²⁰ Kortepeter Carl M. Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the 16th Century // Journal of the American Oriental Society. – 1966. – Vol. 86. – No. 2; Faroqhi Suraiya. The Ottoman Empire and the World Around It. – 2004.

²¹ У текстах дум надано перевагу словам «турок», «турецький» і «Туреччина», а не «оттоман» чи «Османська імперія». Османські султани та турецькомовні піддані імперії ніколи не використовували слово «турок» на позначення своєї етнічної приналежності, оскільки в Османській імперії слово «турок» мало негативну конотацію. Його використовували як зневажливий прикметник по відношенню до селян: «турками» називали брудних селян. Але на початку XX ст. в Османській імперії виникає націоналізм, і слово «турок» у кінцевому підсумку стає назвою етнічної групи.

²² Ukrainian Dumy. – P. 23.

²³ Там само. – P. 27

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – P. 32.

²⁶ Там само. – P. 37.

²⁷ Там само. – P. 47.

²⁸ Там само. – P. 93–94.

²⁹ Там само. – P. 181.

³⁰ Edwards John. Language, Society and Identity. – 1985; Brewer M. Many Faces of Social Identity: Implications for Political Psychology // Political Psychology. – No. 22. – Pp. 115–126; Cornell Stephen, Hartmann Douglas. Ethnicity and Race: Making Identities in a Changing World. – 2007. – P. 18; також див.: Wasik Elzbieta. Linguistic Properties of Communicating Individuals in the Construction of Intersubjective World of Meanings // Worlds in the Making: Constructivism and Postmodern Knowledge (ред. – Едита Лорек Єзинська та ін.). – 2006.

³¹ Lowenthal David. The Past is a Foreign Country. – 1985. – P. 44.

³² Думи не згадують про співпрацю між козаками та османами/татарами в мирний час. Це цілком зрозуміло з огляду на потреби розбудови суспільства, що вимагає вибіркового запам'ятовування.

Переклад з англійської Асі Биконі